ՀՅԴ Բիւրոյի Երիտասարդական գրասենեակի նախաձեռնութեամբ, 2025–2026 թուականներուն կազմակերպուեցաւ «Հայ ուսանողները՝ Արցախի համար» հետազօտական երկրորդ մրցոյթը, որ համախմբեց աշխարհի տարբեր երկիրներէ քանի մը տասնեակ ուսանողներ։ Ծրագիրին հիմնական նպատակն է հայ ուսանողները համախմբել Արցախի ժողովուրդի վերադարձի իրաւունքին շուրջ՝ նկատի ունենալով հարցին հրատապութիւնը եւ գիտակցելով հայ ուսանողներու մասնագիտական ներուժը այս նպատակին ծառայեցնելու անհրաժեշտութեան։ Կը ներկայացնենք մրցոյթի կրթաթոշակային առաջին մրցանակին արժանացած Սթելլա Փաշեանի (Միացեալ Նահանգներ) «Վերադարձի իրաւունքը. Արցախահայութիւնը՝ Լեռնային Ղարաբաղի բնիկ ժողովուրդը» խորագիրով հետազօտութեան ամփոփումը։ Գիտական խորհրդատու՝ իրաւաբան, միջազգային իրաւունքի դոկտոր Գէորգ Յակոբճեան, Ամերիկայի Հայկական իրաւական կեդրոնի վարչութեան անդամ։

<u>Սթելլա Փաշեան Իլինոյսի համալսարանի Ուրպանա–Շամփէյն մասնաճիւղի աւարտական տարուան ուսանողուհի է։ Ան քաղաքական գիտութեան եւ հոգեբանութեան արուեստից պսակաւորի աստիճանին կը հետեւի՝ իրաւաբանական ուսման նախապատրաստական ուղղութեամբ, եւ կը նախատեսէ շրջանաւարտ ըլլալ 2026-ի մայիսին։ Ծնած է Միշիկընի Ուայոմինկ քաղաքը եւ ներկայիս կը բնակի Շիքակոյի արուարձանները։</u>

Ուսումնական գործունէութենէն անդին, Սթելլա աշխուժօրէն ներգրաւուած է Շիքակոյի շրջանի հայկական սփիւռքի մշակութային կազմակերպութիւններուն մէջ՝ նպաստելով հայկական ժառանգութեան պահպանման ու տարածման եւ համայնքային մասնակցութեան։

Անոր հետազօտական հետաքրքրութիւնները կը կեդրոնանան միջազգային յարաբերութիւններու, հակամարտութիւններու լուծման, դաշինքներու եւ մարդու իրաւունքներու վրայ։ Ան իր աշխատանքները ներկայացուցած է Իլինոյսի համալսարանի Ուրպանա–Շամփէյն մասնաճիւղի ուսանողական հետազօտութիւններու գիտաժողովին, ներառեալ՝ «Դաշնակից եւ ոչ դաշնակից միջնորդներ. Հայաստանի եւ Ազրպէյճանի պարագան» (2024), Ճինուոն Լիի ղեկավարութեամբ, եւ «Դաշինքի անդամակցութիւնը իրրեւ պաշտպանութի՞ւն. դաշինքներու կառուցուածքը կը նուազեցնէ՞ ՄԱԿ-ի մէջ մարդու իրաւունքներու խախտումներուն դատապարտումը»՝ փրոֆ. Ճինօ Փաուզելլիի ղեկավարութեամբ։ Իր հետազօտութիւններուն միջոցով ան կ՛ուսումնասիրէ միջազգային քաղաքականութեան, դիւանագիտութեան եւ մարդու իրաւունքներու համաշխարհային պաշտպանութեան փոխյարաբերութիւնները։

Վերադարձի իրաւունքը. Արցախահայութիւնը՝ Լեռնային Ղարաբաղի բնիկ ժողովուրդը

Հեղինակ՝ Սթելլա Փաշեան։ Գիտական ղեկավար՝ դոկտ. Գէորգ Յակոբճեան

Ներածութիւն

Լեռնային Ղարաբաղի առաջին պատերազմը տեղի ունեցաւ մօտաւորապէս 1988-էն 1994 թուականներուն եւ նկատուեցաւ հայկական յաղթանակ։ Լեռնային Ղարաբաղի երկրորդ պատերազմը տեղի ունեցաւ 2020-ին, տեւեց 44 օր եւ նկատուեցաւ ազրպէյճանական յաղթանակ։ 19 սեպտեմբեր 2023-ին Ազրպէյճան Լեռնային Ղարաբաղի դէմ ձեռնարկեց նոր ռազմական յարձակում, որ կը նկատուի ցեղային զտում, եւ պատճառ դարձաւ շրջանի ազգութեամբ բոլոր հայերուն բռնի տեղահանութեան ու զոհերու։

Սոյն հետազօտութեան հիմնական հարցադրումը այն է, թէ արդեօք Արցախի հայերը իրաւունք ունի՞ն վերադառնալու Լեռնային Ղարաբաղի այն հողերը, ուրկէ բռնի տեղահանուեցան։ Վերադարձի իրաւունքը կիրարկելի՞ է Լեռնային Ղարաբաղի արցախահայութեան նկատմամբ։ Կը պնդեմ, որ Արցախի հայերը իրաւունք ունին վերադառնալու Լեռնային Ղարաբաղի իրենց հողերը, որովհետեւ վերադարձի իրաւունքը բնիկ ժողովուրդներու հողային իրաւունքը յարգելու հիմնական պայմանն է։

Գրականութեան ակնարկ

Մեր փաստարկին համար էական է Լեռնային Ղարաբաղի արցախահայերը սահմանել իբրեւ բնիկ ժողովուրդ։ Բնիկ ժողովուրդ նկատուելու չափանիշներն են՝ «(1) պատմական շարունակականութիւն՝ իրենց տարածքներուն վրայ զարգացած նախքան

ներխուժումը եւ/կամ գաղութատիրութիւնը գոյութիւն ունեցած հասարակութիւններուն հետ, (2) մշակութային առանձնայատկութիւն, (3) ոչ գերիշխող դիրք եւ (4) նախնիներու տարածքներն ու ժողովուրդի ինքնութիւնը սեփական մշակութային օրինաչափութիւններուն, ընկերային հաստատութիւններուն եւ իրաւական համակարգին համաձայն պահպանելու, զարգացնելու եւ յաջորդ սերունդներուն փոխանցելու վճռակամութիւն» (Panossian, 2024, էջ 154)։ Արցախի հայերը ունին պատմական շարունակականութիւն, մշակութային առանձնայատկութիւն եւ ոչ գերիշխող դիրք, ինչպէս նաեւ իրենք զիրենք կը բնորոշեն իբրեւ Լեռնային Ղարաբաղի շրջանի բնիկ ժողովուրդ (Panossian, 2024)։

ՄԱԿ-ի Բնիկ ժողովուրդներու իրաւունքներու հռչակագիրին (UNDRIP) 26-րդ յօդուածին համաձայն, «բնիկ ժողովուրդները իրաւունք ունին այն հողերուն, տարածքներուն եւ պաշարներուն նկատմամբ, զորս աւանդաբար սեփականացուցած, զբաղեցուցած կամ այլ ձեւով օգտագործած են…» (A/RES/61/295, 2007, էջ 8)։

Վերադարձի իրաւունքը մարդու իրաւունքներու միջազգային իրաւունքով պաշտպանուած է՝ Մարդու իրաւունքներու համընդհանուր հռչակագիրով, Քաղաքացիական եւ քաղաքական իրաւունքներու միջազգային դաշնագիրով եւ Ցեղային խտրականութեան բոլոր ձեւերու վերացման միջազգային համաձայնագիրով (Zedalis, 1992)։ Բնիկ ժողովուրդներու նկատմամբ վերադարձի իրաւունքը կիրարկելով՝ UNDRIP-ի 10-րդ յօդուածը կը սահմանէ. «Բնիկ ժողովուրդները պէտք չէ բռնի հեռացուին իրենց հողերէն կամ տարածքներէն…վերադարձի կարելիութիւն ընձեռելով» (A/RES/61/295, 2007, էջ 5)։

Մեթոտաբանութիւն

Հետազօտութիւնը որակական բնոյթ ունի, իսկ տուեալները պիտի հաւաքուին արխիւային ուսումնասիրութեամբ։ Տեսութիւնը պիտի հիմնաւորուի իրաւական հիմքով՝ սկզբնաղբիւրներէ, ինչպէս՝ ՄԱԿ-ի իրաւական փաստաթուղթերէն, հաւաքուած ապացոյցներով։ Ասիկա պիտի բացատրէ, թէ միջազգային իրաւունքին համաձայն ինչո՛ւ Արցախի հայերը ունին Լեռնային Ղարաբաղի հողերը վերադառնալու իրաւունք՝ բնիկ ժողովուրդներու իրաւունքներուն եւ ինքնորոշման իրաւունքին հիմամբ։

Վերլուծութիւն

Քոպոյի չափանիշներուն համաձայն, Արցախի հայերը Լեռնային Ղարաբաղի հողերուն մէջ բնիկ ժողովուրդ կը նկատուին։ Արցախի հայերը կը համապատասխանեն չորս չափանիշերուն՝ պատմական շարունակականութիւն, մշակութային առանձնայատկութիւն եւ նախնիներու հողերը պահպանելու վճռակամութիւն։

Հողային իրաւունքներն ու վերադարձի իրաւունքը յստակօրէն ամրագրուած են UNDRIP-ի 26-րդ եւ 10-րդ յօդուածներուն մէջ։ Վերադարձի իրաւունքը նաեւ անուղղակիօրէն կը բխի UNDRIP-ով սահմանուած հողային իրաւունքներէն։

Արցախի հայերուն վերադարձի իրաւունքին աջակցող օրինակ մըն է ՄԱԿ-ի Արդարադատութեան միջազգային դատարանին 2023-ի նոյեմբերին տուած հրահանգը, որով Ազրպէյճան պարտաւոր է երաշխաւորել արցախահայ փախստականներուն՝ Լեռնային Ղարաբաղի իրենց հայրենիքը վերադառնալու իրաւունքը։ Խօսքը թիւ 180 գործին՝ «Ցեղային խտրականութեան բոլոր ձեւերու

վերացման միջազգային համաձայնագիրի կիրարկումը (Հայաստան ընդդէմ Ազրպէյճանի)», թիւ 180-20231117-ORD-01-00-EN փաստաթուղթին մասին է: Ինքնորոշման իրաւունքը եւս սերտօրէն կապուած է հողային իրաւունքին եւ կրնայ օգտագործուիլ՝ շարունակելու հիմնաւորել Արցախի հայերուն վերադարձի իրաւունքը:

Քննարկում եւ եզրակացութիւն

Արցախի հայերը կը համապատասխանեն բոլոր չափանիշերուն եւ, հետեւաբար, բնիկ ժողովուրդ են, ինչ որ կը նշանակէ, թէ UNDRIP-ով ամրագրուած բոլոր իրաւունքները կիրարկելի են անոնց նկատմամբ: Մենք առանձնացուցինք հողային իրաւունքն ու վերադարձի իրաւունքը, որոնք ընդգծուած են հռչակագիրի 26-րդ եւ 10-րդ յօդուածներուն մէջ:

Ինքնորոշման իրաւունքը կը հիմնաւորէ վերադարձի իրաւունքը, իսկ Քաղաքացիական եւ քաղաքական իրաւունքներու միջազգային դաշնագիրը (ICCPR) կը շեշտէ, որ ինքնորոշումը բնիկ ժողովուրդներուն պատկանող իրաւունք մըն է: Այն հակափաստարկը, թէ տարածքային ամբողջականութիւնը կը խոչընդոտէ բնիկ ժողովուրդներու ինքնորոշումը, կը հերքուի UNDRIP-ի 46-րդ յօդուածին հիմամբ:

Ուստի այս հետազօտութիւնը կարեւոր է, որովհետեւ կը պաշտպանէ Արցախի հայերուն՝ իրենց բնիկ հողերը վերադառնալու իրաւունքը եւ միջազգային ուղիներով կ՛ապահովէ անոնց ազատութիւնն ու իրաւունքները: Վերադարձի իրաւունքը կիրարկելի է Արցախի հայերուն նկատմամբ, որովհետեւ կը կենսագործէ բնիկ ժողովուրդներու հողային իրաւունքը՝ ինքնորոշման գործիքակազմով, որ իր կարգին կը հիմնաւորուի հողային իրաւունքով եւ կ՛ամրապնդէ վերադարձի իրաւունքը:

Սակայն կայ վերապահում մը, որ հետագայ ուսումնասիրութեան կարիք ունի. վերադարձի իրաւունքի իրագործելի կիրարկման դժուարութիւնը եւ Արցախի հայերուն անվտանգութիւնը։